บทวิจารณ์หนังสือ: Book Review

พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้ เข้าใจไตรภูมิฯ

Thai Society Development with a Thorough Knowledge and Understanding of the Three Planes

พระปลัดอำพล มทฺทโว (เภตรา)

Phra Palad Amphon Mathavo (Phetra)

พระครูภาวนาพัฒนบัณฑิต

Phrakhrubavanapadtanabanthid

วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Roi EtBuddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: Boonlom@gmail.com

(**Received**: April 5, 2025/ **Revisec**: April 6, 2025/ **Accepted**: August 20, 2025)

บทคัดย่อ

หนังสือ “พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้ เข้าใจไตรภูมิฯ” มีโครงสร้างเนื้อหาทั้งหมด 5 หัวข้อ ได้แก่ 1) โครงเรื่องสรุปเนื้อหาของไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องไตรภูมิ (ภูมิ 3) และจตุตถภูมิ (ภูมิ 4) 2) ข้อสังเกตทั่วไปที่ช่วยให้เข้าใจไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องไตรวัฏฏะ เปรียบเทียบภูมิหลังและบทประพันธ์ 3) ศีลธรรมในไตรภูมิพระร่วง ว่าด้วยเรื่องทศพิธราชธรรม บุญกิริยาวัตถุ 10 และศีลธรรมของนักปกครอง 4) ขอบเขตอิทธิพลของไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องคติธรรม อิทธิพลทางความคิดและความเชื่อนรกสวรรค์ของนักปกครอง หลักปกครองและอิทธิพลทางความคิดในยุคสุโขทัยและอยุธยา 5) ข้อคิดและท่าทีที่ถูกต้องต่อไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องหลักกรรม หลักไตรลักษณ์ และหลักไตรภูมิฯ ต่อการสร้างสรรค์สังคมไทย โดยสรุปไตรภูมิพระร่วงว่าด้วยเรื่องภพภูมิหรือสงสารวัฏนั่นเอง โดยมีเหตุปัจจัยที่ทำให้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ คือกิเลส กรรม วิบาก ซึ่งเป็นองค์ประกอบของสงสารวัฏ เนื้อหาที่น่าสนใจซึ่งผู้นำใช้ในการปกครองคือทศพิธราชธรรม ธรรมที่ส่งเสริมการปกครอง เช่น ศีล 5 บุญกิริยาวัตถุ ส่วนธรรมในระดับสูงที่สอนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจชีวิต เช่น ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ เป็นต้น

คำสำคัญ: พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้; ไตรภูมิ; ศีลธรรม

Abstract

The book “Thai Society Development with a Thorough Knowledge and Understanding of the Three Planes” has a total of 5 content topics as follows: 1) summary structure of the contents of the Three Planes (Tebhumi), which is about the Tebhumi (3 levels) and the Catutthabhumi (4 levels); 2) general observations helping to understand the Tebhumi, which is about the three cycle of rebirth (Tevaṭṭa), comparing the background and literary works; 3) morality in Tebhumi Phra Ruang, which is about the Ten Royal Virtues, the Ten Meritorious Deeds, and the Morality of Rulers; 4) the scope of Influence of Tebhumi, which is about morality, influence on thought and belief in heaven and hell of rulers, principles of governance and influence on thought in the Sukhothai and Ayutthaya Era; 5) correct thoughts and attitudes toward the Tebhumi, which is about the Principle of Karma, the Principle of Tilakkhana, and the Principle of Tebhumi for the creation of Thai society. In summary, Tebhumi Phra Ruang is about the realms of existence or the process birth and death (Samsara). There are factors that cause one to be born into various realms, namely defilement (Kilesa), deed (Karma), and result (Vipāka), which are the components of the process birth and death (Samsara). The interesting content that leaders use in governing is the Ten Royal Virtues. Dhamma that promotes governance, such as the Five Precepts and the way of making merit (Puññakiriyāvatthu). Whereas, dhamma at a higher level that teaches practitioners to understand life, such as Paticcasamuppāda and the Three Characteristics, etc.

Keywords: Develop Thai society with knowledge; Traibhumi; morality

1. บทนำ

“พัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้ เข้าใจไตรภูมิฯ” เนื้อหามีทั้งหมด 5 หัวข้อ ดังนี้

หัวข้อที่ 1 โครงเรื่องสรุปเนื้อหาของไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องไตรภูมิ (ภูมิ 3) และจตุตถภูมิ (ภูมิ 4)

หัวข้อที่ 2 ข้อสังเกตทั่วไปที่ช่วยให้เข้าใจไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องไตรวัฏฏะ เปรียบเทียบภูมิหลังและบทประพันธ์

หัวข้อที่ 3 ศีลธรรมในไตรภูมิพระร่วง ว่าด้วยเรื่องทศพิธราชธรรม บุญกิริยาวัตถุ 10 และศีลธรรมของนักปกครอง

หัวข้อที่ 4 ขอบเขตอิทธิพลของไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องคติธรรม อิทธิพลทางความคิดและความเชื่อนรกสวรรค์ของนักปกครอง หลักปกครองและอิทธิพลทางความคิดในยุคสุโขทัยและอยุธยา

หัวข้อที่ 5 ข้อคิดและท่าทีที่ถูกต้องต่อไตรภูมิฯ ว่าด้วยเรื่องหลักกรรม หลักไตรลักษณ์ และหลักไตรภูมิฯ ต่อการสร้างสรรค์สังคมไทย

จาก 5 หัวข้อนี้ ผู้ศึกษาได้อ่านวิเคราะห์และสรุป รวมเนื้อหาไปตามลำดับขั้นตอนโดยย่อในประเด็นต่อไป

2. สารัตถะของเนื้อหา

ผู้เขียนได้ให้ความหมาย ไตรภูมิ ในทางธรรมคือ ระดับของจิตใจ หมายรวมถึงโลกของสัตว์จำพวกที่มีจิตอยู่ในระดับนั้นๆ

หัวข้อที่ 1 โครงเรื่องสรุปเนื้อหาของไตรภูมิฯ ความย่อว่า ภูมิมี 4 ภูมิ ในไตรภูมิพระร่วง ภูมิที่ 4 ชื่อว่า โลกุตรภูมิ และภูมิ 3 มี กามภูมิ (กามาวจรภูมิ) รูปภูมิ (รูปาวจรภูมิ) และอรูปภูมิ (อรูปาวจรภูมิ) เป็นโลกียภูมิ คือภูมิของสัตว์โลกหรือสิ่งมีชีวิตระดับต่างๆ ที่มีระดับจิตต่างกันแบ่งย่อยเป็น 31 ภูมิ จัดเรียงได้ 11 กัณฑ์ ตั้งแต่กัณฑ์ที่ 1-9 เป็นโลกียภูมิ โดยกัณฑ์ที่ 1-6 เป็นกามภูมิ11 กัณฑ์ที่ 7-8 เป็นรูปพรหมและอรูปพรหม กัณฑ์ที่ 9-11 เป็นโลกแห่งวัตถุหรือธรรมชาติแวดล้อม ดังนี้ ภูมิ 1 กามภูมิ 11 มีอบายภูมิ 4 และกามสุคติภูมิ 7 ในอบายภูมิ 4 เป็นภูมิที่ไม่เจริญ ไม่ดี ฝ่ายเสื่อม ได้แก่ นรกภูมิ (ปฐมกัณฑ์ 1) ดิรัจจฉานภูมิ (ทุติยกัณฑ์ 2) เปรตภูมิ (ตติยกัณฑ์ 3) และอสุรกายภูมิ (จตุตกัณฑ์ 4) ส่วนกามสุคติภูมิ 7 เป็นภูมิฝ่ายดี เจริญ ได้แก่ มนุสสภูมิ ชั้นมนุษย์ (สุคติกัณฑ์ 5) และฉกามาพจรภูมิ หรือฉกามาพจรสวรรค์ 6 ชั้น (ฉัฏฐกัณฑ์ 6) คือสวรรค์กามาพจร เป็นระดับที่เกี่ยวข้องกับกาม ภูมิ 2 รูปภูมิ (สัตตมกัณฑ์ 7) มีรูปพรหม 16 ชั้น ต้องบำเพ็ญสมาธิจนได้ญาณสมาบัติแล้วไปเกิด รวมไปถึงสุทธาวาสชั้นพิเศษเป็นที่เกิดของอนาคามี 5 ชั้น ที่เป็นชั้นสูงสุด เริ่มจากชั้น 12 ขึ้นไป และภูมิ 3 อรูปภูมิ (อัฏฐมกัณฑ์ 8) มีอรูปพรหม 4 ชั้น ในเรื่อง อวินิโภครูป (นวมกัณฑ์ 9) เป็นอนิจจลักษณ์ คือความไม่เที่ยงที่เกิดขึ้นกับโลกแห่งวัตถุหรือธรรมชาติแวดล้อมที่เป็นที่อาศัยของสัตว์โลก เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ส่วนโลกแห่งวัตถุในกัลป์วินาศและอุบัติ (กัณฑ์ 10) ว่าการวินาศและการอุบัติของโลก

ไม่เที่ยงทุกสิ่งเกิดขึ้นและดับสลายไป ในนิพพานกถา (เอกาทสมกัณฑ์ 11) เป็นวิธีเพื่อให้หลุดพ้นออกจากไตรภูมิ (โลกียภูมิ) บรรลุถึงภูมิ 4 (โลกุตตรภูมิ) ด้วยวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานมรรคผลแต่ละขั้น ตามหลักอภิธรรมที่จำแนกสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ (ปรมัตถธรรม) 4 ประเภท ว่าไตรภูมิฯ เป็นเรื่องของจิตและเจตสิก หรืออาการของจิต ส่วนอวินิโภครูปคือ รูป และนิพพาน โดยกล่าวถึงอานิสงส์ในการฟังไตรภูมิฯ ว่าจะได้ทิพย์สมบัติ นิพพานสมบัติ โดยจุดมุ่งหมายอยู่ที่การบรรลุนิพพาน หรือความหวังที่จะได้พบพระศรีอาริย์ เป็นคำกล่าวที่มีอิทธิพลสำคัญในทางศีลธรรมของสังคมไทย (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 11-14) ซึ่งมีความสอดคล้องกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), 2523: 45-88) ที่ท่านได้อธิบายเรื่อง นรกกับสวรรค์ ตามหนังสือหัวใจของธรรมะ ชุดลอยประทุม มีความย่อว่า นรกสวรรค์มีทั้งภาษาคนและภาษาธรรม อย่างนรกสวรรค์ที่ติดมาถึงประเทศไทย และเกิดเป็นหนังสือไตรภูมิฯ ขึ้นมาก็คือ ความคิดเดิม ๆ ในอินเดียของฮินดูที่เป็นภาษาคนทั้งนั้นเป็นประโยชน์ในด้านศีลธรรม การเขียนรูปภาพไตรภูมิฯ เรื่องสวรรค์ได้จัดระดับความสุขและจิตใจของมนุษย์ไว้ 3 ระดับ คือ สวรรค์ 6 ชั้นแรกเป็นกามาวจร สูงขึ้นไปอีก 16 ชั้นเป็นรูปาวจร และอีก 4 ชั้นเป็นอรูปาวจร สวรรค์ชั้นกามาวจร คือ สุขเรื่องกาม สูงขึ้นไปเป็นสุขรูปาวจร เอารูปธรรมบริสุทธิ์มาเป็นปัจจัยของความสุข หรือจะทำให้เกิดสมาธิสูงกว่านั้น มันละเอียดประณีตกว่าเป็นอรูปาวจร คือไม่มีรูปเปรียบอุปมาว่า กามาวจร คือ กาม เรื่องเพศ มีความสุขลุ่มหลงกันมาก หากคนไม่บูชากามแต่ไปบูชาทรัพย์สมบัติที่เป็นรูปธรรมไม่เกี่ยวกับกามก็ยังเป็นกาม เรียกว่า ความสุขที่สะอาดขึ้น ไม่มีรูปเป็นเกียรติยศชื่อเสียง บุญกุศลก็มีความสุขขึ้นไปอีกแบบหนึ่งของอรูปาวจร ส่วนเรื่องภูมิ ในวัฏฏะทุกสภาพเป็นทุกข์ทั้งนั้น กามาวจรในบุคคลาธิษฐาน คือ สัตว์ที่บูชากามารมณ์ นับตั้งแต่สัตว์นรกและอบาย 4 มนุษย์ 1 และสวรรค์กามาวจร 6 รวมเป็น 11 เป็นความทุกข์แบบกามาวจร 16 รูปพรหมเป็นพรหมมีจิตไม่ลุ่มหลงกามารมณ์แต่ลุ่มหลงในสุขประเภทรูป คือ รูปพรหม 16 ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในกองทุกข์ที่ละเอียดประณีต ที่เห็นยากก็หลงเหมือนกัน อรูปพรหมก็หลงในอรูปธรรม อรูปฌานก็หลงความสุขอันเกิดจากอรูปฌาน ภาพทั้งหลายเป็นทุกข์ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ฉะนั้น จิตชนิดนี้เวียนเปลี่ยนไปในรูปของกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โดยร่างนี้ จิตเปลี่ยนไปในรูปต่างๆ เรียกว่าภพต่างๆ ส่วนนรกสวรรค์ในภาษาธรรม คือ ภาษานาม ภาษาจิต ภาษาวิญญาณ เป็นเรื่องที่นี่และเดี๋ยวนี้ ควบคุมได้ พิสูจน์ก็ได้ รู้สึกได้ด้วยใจ เป็นนามธรรม หรือจิตใจ มี 3 ระดับ หมายถึงคนคนเดียวมีความเปลี่ยนแปลงได้ 3 อย่าง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้เป็นหลักฐานว่า “มันอยู่ที่อายตนะ 6” คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหมือนที่บรรพบุรุษ ปู่ย่า ตายาย ของเราพูดว่า “สวรรค์ในอก นรกในใจ” คือท่านได้มองเห็นนรกสวรรค์ที่แท้จริง ทำอายตนะให้เป็นสวรรค์ก็ได้เป็นนรกก็ได้ เมื่อจิตใจรู้สึกสุข ลักษณะนั้นเรียกว่าสวรรค์ และเมื่อจิตใจรู้สึกทุกข์ ลักษณะนั้นเรียกว่านรก เมื่อใดอายตนะเต็มไปด้วยความทุกข์ทรมานร้อนรนเหมือนไฟนรกเผาในอก เมื่อนั้นถือว่าเป็นนรก เรียกว่า ผัสสายตนิกนรก (นรกที่อายตนะเครื่องสัมผัส) เมื่อใดมีการกระทำถูกต้องทางอายตนะ นำมาซึ่งความเยือกเย็นเป็นสุข เมื่อนั้นถือว่าเป็นสวรรค์ เรียกว่า ผัสสายตนิกสวรรค์ (สวรรค์ที่อายตนะเครื่องสัมผัส) ฉะนั้น นรกสวรรค์ ต้องรู้สึกได้ด้วยใจ วิญญูชนจะมองเห็นสันทิฏฐิโก อกาลิโก เอหิปัสสิโก โอปนยิโกได้ จัดการได้ด้วยตนเอง สร้างสวรรค์ขึ้นมาได้ ประยุกต์ได้ มีประโยชน์ และสามารถอธิบายได้ด้วยหลักการมองเห็นทั้งทางตรรกวิทยา และวิทยาศาสตร์ ดังนั้น เราสามารถจัดการกับนรก คือปิด

มันเสียไม่ให้เกิดขึ้นมาได้ที่อายตนะ 6 และเราสามารถจัดการกับสวรรค์ คือเปิดสวรรค์ขึ้นมาได้ ให้มีความสุขตามควร แม้ว่าจะมุ่งเป็นกามก็ได้ แต่ต้องพอดีพอควร มัชฌิมาปฏิปทา คือสุขสบายทางอายตนะ 6 ตามแบบชาวบ้านปุถุชนทั่วไป ควบคุมอายตนะ 6 อย่าให้เกิดกิเลส มีสติปัญญาเป็นเครื่องมือ ซึ่งจุดหมายปลายทางของมนุษย์ในพระพุทธศาสนาไม่ใช่สวรรค์ ต้องเลยสวรรค์ไปเรียกว่า นิพพาน คือ เย็นโดยแท้จริง

หัวข้อที่ 2 ข้อสังเกตทั่วไปที่ช่วยให้เข้าใจไตรภูมิ ความย่อโดยผู้เขียนได้เปรียบเทียบกับหลักปฏิจจสมุปบาทหรือปัจจยาการ ที่จัดเป็นไตรวัฏฏ์ หรือวัฏฏะ 3 (กิเลส กรรม และวิบาก) กิเลส คือความชั่วในใจ และทำให้ใจเศร้าหมอง ได้แก่ โลภ โกรธ หลง ส่วน กรรม คือการกระทำที่เนื่องมาจากกิเลส มีเจตนาประกอบด้วยความโลภ อาจเกิดโทษทุจริตด้วยโทสะ โมหะ เป็นเหตุแห่งผลวิบากหรือผลชั่ว เป็นผลให้ชีวิตเสื่อม เกิดความทุกข์ ความเดือดร้อน ส่วนกรรมดีก็ได้ผลดีมีสุขชีวิตเจริญงอกงาม มองในรูปธรรม คือ ไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ที่เป็นดินแดนที่เกิดจากผลวิบากนั่นเอง แต่ในไตรภูมิฯ เริ่มด้วยเรื่อง วิบาก แล้วสืบไปว่าผลเช่นนั้นเกิดจากกรรมอะไร ผู้เขียนชี้ว่าก่อนอื่นเราต้องเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ว่าภูมิหลังที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องเป็นที่มาให้เกิดพระพุทธศาสนา คือศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้อุบัติท่ามกลางสังคมที่ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลครอบคลุม แต่ไม่ทรงเห็นด้วยกับหลักความเชื่อและการปฏิบัติมากมาย จึงทรงสอนคัดค้านตอบโต้ หักล้างคำสอนของพราหมณ์เป็นสำคัญ สังเกตุได้จากหลักธรรมเรื่องเดียวกัน คำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกัน เช่นเรื่องกรรมในศาสนาพราหมณ์ก็เพื่อสนับสนุนวรรณะสี่ เช่น ถ้าเกิดในวรรณะไหนก็ต้องยอมรับสภาพที่เป็นอยู่มีหน้าที่ตามวรรณะและต้องทำตามให้ดีที่สุด ส่วนพุทธศาสนาสอนหลักกรรมเพื่อหักล้างระบบวรรณะสี่ ว่าคนเราจะสูงหรือต่ำทรามประเสริฐไม่อยู่ที่ชาติกำเนิด มุ่งให้ทำกรรมดีให้เกิดผลดีตรงตามเหตุปัจจัย เมื่อประพฤติดีเพียรใช้สติปัญญาก็สามารถบรรลุธรรมได้ เป็นพระอรหันต์ไม่ว่าจะอยู่ในวรรณะไหน ซึ่งความรู้ความเข้าใจหลักการนี้สำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชำนาญเฉพาะด้านมักมีข้อบกพร่องที่ว่ารู้เหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงแต่ไม่รู้เนื้อแท้เพราะไม่ศึกษาความสัมพันธ์ด้านอื่น หากขาดความรู้ความเข้าใจที่แท้จริงอาจทำให้เข้าใจผิดและหลงผิดได้ เช่น เรื่องเขาพระสุเมรุ อธิบายว่ามีอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ แต่คติพุทธไม่เหมือนพราหมณ์ ในสาระสำคัญจักรวาลวิทยานั้นแตกต่างกันหลายประการ พราหมณ์มีจุดหมายสูงสุดอยู่ที่ยอดเขาพระสุเมรุหรือขึ้นให้ถึงจุดสูงสุดของไตรภูมิเพื่อไปเกิดมีชีวิตที่นิรันดรอยู่กับพรหมและเทพสูงสุดที่สถิตบนยอดสุดของจักรวาล แต่พุทธศาสนาถือว่าสวรรค์ชั้นไหนก็ล้วนไม่เที่ยง ไม่นิรันดร ต้องเวียนว่ายตายเกิดตลอดไปในสังสารวัฏขึ้นอยู่กับกรรมที่กระทำ และมีจุดหมายสูงสุดคือต้องข้ามพ้นจักรวาลลอยเหนือเทพพรหมทั้งหมด หรือพ้นออกไปจากไตรภูมินั่นเอง ไม่ยุติอยู่แค่นรกสวรรค์และหลงคุณค่าสูงสุดแก่ทรัพย์สมบัติ ยศ สุข แม้เจ้าจักรพรรดิ หรือเทพสูงสุดในสรวงสวรรค์ ก็ต้องมลายสูญสิ้นตามหลักอนิจจัง เพื่อให้เกิดสังเวคะ ไม่ประมาท ไม่ลุ่มหลงมัวเมา เร่งทำกรรมดี มุ่งไปให้พ้นไตรภูมิ ข้ามพ้นขึ้นไปให้ถึงโลกุตรภูมิ คือพระนิพพาน สำหรับความยิ่งใหญ่ของทิพย์สมบัติในนิพพานกถากัณฑ์ที่ 9 ได้บรรยายถึงนิพพานสมบัติ และความสุขแห่งนิพพานที่แท้จริง เทียบกับหลักอนุปุพพิกกาที่ทรงตรัสสอนไปตามลำดับความลุ่มลึกมี 5 ขั้นตอน เริ่มด้วย 1) ทาน คือ ชักชวนให้เผื่อแผ่ทาน 2) ศีล ให้ประพฤติดี บำเพ็ญศีล 3) สังคะ คือได้เกิดในสวรรค์ เป็นผลดีมีความสุขจากกาม 4) กามาทีนนะ โทษของกามไม่เที่ยงแท้ไม่คงอยู่ 5) เนกขัมมานิสัง

สะ คืออานิสงส์การปลีกออกจากอามิสที่ไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอริยสัจ 4 เป็นวิธีสอนของพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งตามแนวอนุปุพพิกกา มีเป้าหมายตามคติพุทธศาสนาและอิทธิพลที่มีในสังคมไทยยุคนั้น อย่างสมัยสุโขทัยมีคำถวายทานไม่ได้หวังแค่สวรรค์มีคำลงท้ายว่า “นิพฺพานปจฺจโย โหตุ” (ขอให้เป็นปัจจัยแก่พระนิพพาน) ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตในไตรภูมิฯ เรื่องสุขแห่งนิพพานต่างกับโลกียสุขไม่ใช่โดยระดับ ควรเป็นประเภท และยังกล่าวเฉพาะความสุขผู้ที่บรรลุผลได้รับ ไม่มีอธิบายถึงผู้นิพพานมีสุขสูงสุดแล้วจึงมีความรู้เข้าใจอุทิศชีวิตทั้งหมดให้แก่การช่วยมวลมนุษย์และสัตว์โลกทั้งปวงมีสุขอย่างไร แล้วเปรียบเทียบไตรภูมิโลกวินิจฉัยที่ประพันธ์ก่อนไตรภูมิฯ ว่าพระยาลิไททรงมีแนวประพันธ์ที่ต่างกัน โดยเริ่มด้วยโลกแห่งวัตถุธรรมชาติแวดล้อม เรื่องจักรวาล การเกิดดับสลาย วิวัฒนาการของโลก แล้วไปเรื่องภูมิ ไม่เน้นการข้ามภพภูมิ จากนั้นเนื้อหาคล้ายกันคือลงท้ายด้วยวิสุทธิกถาที่ตรงกับนิพพานกถา ซึ่งเป็นเพียงการคัดลอกจัดเรียงลำดับที่สะท้อนให้เห็นว่าความคิดความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิฯ อยู่ในสภาพหยุดนิ่ง อาจเพราะได้รับพระบรมราชองค์การให้ทรงรวบรวม เมื่อทรงนิพนธ์ไตรภูมิฯ ก็ทำแบบนักวิชาการมีเป้าหมายชัดเจนมีจุดหมายคือการเกิดขึ้นมามันไม่เที่ยง แท้ถาวรไม่ควรติดเพลินควรมุ่งโลกุตรสุขที่พ้นภพภูมิออกไป ซึ่งคตินี้ไม่มีในไตรภูมิโลกวินิจฉัย แล้วชี้ว่าพญาลิไทมีความซื่อตรงต่อข้อมูลในคัมภีร์ไม่บิดเบือนปิดบัง ทรงอ้างอิงมากกว่า 30 คัมภีร์ในชั้นอรรถกถาฎีกา มีส่วนที่เติมมาในเรื่องผลศีลธรรมตามยุคสมัย เช่น เรื่องโชติกาเศรษฐีซึ่งไม่ใช่กษัตริย์แต่บุญมาก จนพระเจ้าพิมพิสารต้องแพ้ และพระเจ้าอชาตศรัตรู (พระโอรส) ผู้มีความอิจฉาริษยาในบุญในทรัพย์สมบัติก็ไปปล้นชิงแต่ไม่สำเร็จแพ้บุญเศรษฐี ถึงพระองค์จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ประพันธ์ตามจริงไม่คิดว่าเป็นการลบหลู่เกียรติของพระราชา แม้แต่เรื่องพระเจ้าอโศกก็เป็นการชมบุญพระนางอสันธิมิตตาไม่ใช่พระเจ้าอโศกโดยตรง ทรงให้เห็นว่าพระนางมีบุญของท่านไม่ใช่อาศัยบุญพระเจ้าอโศก และตอนท้ายยังมีคำสอนของพระนางด้วย (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 15-26) มีความสอดคล้องกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), (2523: 90, 171-175) ที่ท่านได้อธิบายเรื่อง อะไรๆ ในชีวิตสักแต่เป็นเรื่องของจิตสิ่งเดียว ตามหนังสือหัวใจของธรรมะ ชุดลอยประทุม มีย่อความว่า ธรรมะ หมายถึง ตัวธรรมชาติ มี 4 ตัวคือ 1) ธรรมชาติ หรือเนื้อหนังร่างกายจิตใจของเรา 2) กฎของธรรมชาติ เป็นกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ในชีวิตอยู่ในตัวเรา จะเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร เจริญหรือเสื่อม ขึ้นอยู่กับการกระทำของตัวเรา 3) หน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ คือสิ่งที่มีชีวิตต้องทำให้ถูกตามกฎของธรรมชาติ เพื่อความเจริญในชีวิตอยู่รอดได้ 4) ผลจากหน้าที่ คือผลที่เกิดมาจากหน้าที่ ถ้าทำถูกก็ได้รับผลเป็นสุข หลักพื้นฐานของหัวใจธรรมะ คือหลักที่ปฏิบัติแล้วดับทุกข์ได้จริง และหัวใจธรรมะ คือ “อย่าทำชั่ว” อย่างรูปภาพในไตรภูมิฯ เกี่ยวกับนรกสวรรค์คือภาษาคน อะไรๆ ก็เอาไปรวมไว้ที่เขาพระสุเมรุ เรียกว่าภูเขาหิมาลัยบนภูเขาขึ้นไปทางยอดเป็นสวรรค์ รอบเชิงเขาเป็นมนุษย์ 4 ทวีป ใต้ลงไปเป็นพวกนรก นรกใต้ดินสวรรค์บนดินเป็นหลักในศาสนาพราหมณ์ คงได้ไปยืมเอามา โดยเฉพาะในอินเดียฮินดูเขามีนรกสวรรค์นิรันดร เมื่อใดมีเหตุการณ์ให้จิตไปสนใจร่างกาย ความคิดว่าร่างกายเป็นของกูมันจะทำอะไรก็ได้เป็นตัวกู แต่ถ้ารู้สึกอย่างอื่นที่เหนือกว่า มันเห็นร่างกายเป็นเพียงของกู เมื่อจิตรู้สึกต่อเวทนาก็เอาจิตที่รู้สึกต่อเวทนานั้นเป็นตัวกูเอาเวทนาเป็นของกู สังขารขันธ์ตัวจริงที่นึกคิดได้นั้นยึดถือมั่นหมายว่าเป็นตัวกูเป็นความคิดของกู ยึดถือด้วยอุปทานความโง่ ความไม่รู้ว่าเป็นตัวตนก็ได้ เป็นของตนก็ได้ ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เต็มไปด้วยกิเลส

ตัณหา อุปทาน เมื่อจิตมีกิเลสจะเกิดอนุสัย หรือความเคยชิน อาสวะ หรือความไหลออกของกิเลสที่สะสมไว้ในอนุสัยสันดานทุกครั้ง พอจิตมีกิเลส เกิดกิเลสได้ เกิดโลภะ โทสะ โมหะ เกิดความเคยชินเก็บไว้ในสันดาน กิเลสแรงขึ้นจิตก็มีอาการเป็นวัฏฏะต่อไปเป็นไปตามกิเลส อำนาจแห่งกิเลส เรียกว่ากรรม ได้รับผลของกรรมเรียกว่าวิบาก และมันจะเสริมกิเลสให้แรงไปกว่าเดิมเสมอไม่ลดลง ตามธรรมชาติมนุษย์มีกิเลสแล้วก็ทำกรรมและต้องได้รับผลกรรม จิตนี้เลวที่สุดแล้วมาเป็นจิตที่เวียนวนอยู่ในวัฏฏสงสาร กิเลส-กรรม-วิบาก ภาษาธรรมคือที่นี่ เดี๋ยวนี้ คือ วัฏฏที่เห็นง่าย เป็นสันทิฏฐิโกที่วนเวียนในวัฏฏสงสารที่น่ากลัวที่สุด คือเราตกอยู่ในวงของกิเลส กรรม วิบาก ถ้าภาษาคน เอาร่างกายเป็นหลักเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปตามร่างกาย เวียนว่ายในชาตินี้ ชาติโน้น ชาติหน้า มันเห็นยาก แก้ไขด้วยการเจริญวิปัสสนาให้ชำระชะล้างอนุสัยในสันดานนั้นตามหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พิจารณาให้ชัดให้ถึงระดับนิสัยสันดาน คือ อย่าโกรธ อย่าโลภ อย่าหลง โดยมีสติสัมปชัญญะปัญญาเป็นเครื่องตัดกิเลสชั้นลึก

หัวข้อที่ 3 ศีลธรรมในไตรภูมิพระร่วง ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตุว่าผู้ประพันธ์ทรงยกเรื่องจักรพรรดิ แต่ไม่ปรากฏเรื่องจักรวรรดิวัตรในด้านหลักธรรมที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เลย แต่ไปเน้นทศพิศราชธรรม ว่าเป็นคติธรรมสำหรับผู้ปกครองแผ่นดินที่รู้จักกันดีในประเทศไทย ในคัมภีร์แต่เดิมอย่างอรรถกถาที่ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิโดยตรงในจักรวรรดิวัตติสูตร (วัตรหรือหลักความประพฤติหรือหน้าที่ของจักรพรรดิ) หรือจักรวรรดิวัตร 12 เป็นไปได้ว่าคติเรื่องทศพิธราชธรรมเป็นที่แพร่หลายในยุคสมัยนั้น แม้แต่ดินแดนที่ทรงไปพิชิตก็ไม่ได้ใช้กำลัง คติเกี่ยวกับทศพิธราชธรรมเป็นหลักของการปกครอง เช่นว่าด้วยความยุติธรรมและการเกื้อกูลประชาราษฎร์ ในตอนเทศนาธรรมของพระเจ้าจักรพรรดิราชที่สั่งสอนท้าวพระญาทั้งหลาย เรียกว่าชัยวาทสาสน์ ทรงมุ่งสอนนักปกครองเป็นสำคัญ ไม่ทรงสนับสนุนการลงโทษประหารชีวิต สอนให้กลัวนรกที่ว่าด้วยความเที่ยงธรรมในการเอาสินส่วยจากชาวไร่ชาวนาและพ่อค้าในแผ่นดิน ให้ดูแลรักษาสมณพราหมณ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้รู้ธรรม หากกระทำผิดไม่ชอบธรรม เรียกว่าพระญาอาธรรม เทพยดาเกลียดชังและไม่รักษาดูแล จากนั้นยกเรื่องกรรมไม่ว่าชนชั้นใดทำแล้วได้รับผลเสมอกัน ในฝ่ายชั่วที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในภูมินั้นว่า ผู้ใดไม่รู้จักคุณพระรัตนไตร ไม่ให้ทาน ตระหนี่ทรัพย์ ห้ามคนให้ทาน ไม่มีกรุณา ไม่รักพี่น้อง คบชู้ กล่าวคำส่อเสียด โกหก กินเหล้าเมามาย ไม่นับถือผู้เฒ่าผู้แก่และสมพราหมณาจารย์ เมื่อตายไปจะได้ไปเกิดในนรกใหญ่ 8 อัน ในตอนนรกบ่าวว่าผู้มั่งคั่งมีที่มักทำร้ายและชิงทรัพย์จากผู้อื่น ไปเกิดในนรกชื่อเวตรณี ส่วนเรื่องเปรตภูมิว่านายเมืองที่บังคับเบียดเบียนราษฎรไม่เที่ยงธรรมเผาป่าและสัตว์ แต่งเรื่องผิดเป็นถูกเห็นแก่สินจ้างไม่เป็นกลาง คือเปรตนายเมือง ตัวใหญ่เท่าภูเขามีเส้นขนรียาวเสียบแหลม ส่วนฝ่ายดีกล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ 10 ประการว่ามีทาน ศีล และภาวนา เคารพบูชาและปฏิบัติแก่พระรัตนไตร สวดมนต์และสวดพระพุทธคุณ ระลึกถึงคุณพ่อแม่ พระมหากษัตริย์ และผู้มีบุญคุณแก่ตน ยำเกรงผู้เฒ่าผู้แก่ ให้ผ้ากฐินสร้างพระเจดีย์กุฏิวิหาร ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ฟังธรรมเทศนาและภาวนาอนิจจังสังขาร เป็นต้น จะได้ไปเกิดในสวรรค์ บุญทั้งหลายนี้แม้แต่เทวดาและเทพในฉกามาพจรภูมิก็ต้องทำถึงจะได้เป็นพระอินทร์เทพยดาในเมืองสวรรค์ โดยตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับศีลธรรมในไตรภูมิฯ ว่าคือหลักความประพฤติที่แสดงผลของกรรมดีกรรมชั่วในนรกสวรรค์ ได้แก่ 1) ผลร้ายการทำผิดต่อพ่อแม่ สมณพราหมณาจารย์และพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ตลอดถึงผู้เฒ่าผู้แก่ แต่เน้นถึงกรรมชั่ว

และผลร้ายของนักปกครอง หรือปกครองโดยไม่ชอบธรรม ไม่กล่าวถึงผลกรรมของผู้ใต้ปกครองต่อผู้ปกครอง 2) มุ่งให้คำนึงถึงกรรมดีกรรมชั่วที่ตนกระทำและผลของกรรมในกาลต่อไปข้างหน้า ไม่ชี้กรรมเก่าเพื่อให้คนยอมรับสภาพปัจจุบัน 3) ฝ่ายกรรมดี กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุ 10 ให้ความหมายในขอบเขตจำกัด ไม่แจกแจงรายละเอียด ถ้าแสดงถึงผลดีก็อาจเป็นแนวนำให้เกิดการกระทำในทางสร้างสรรค์ความดีงามยิ่งขึ้นในยุคต่อมา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 27-32) ซึ่งมีความสอดคล้องกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ), 2523: 16-23, 47-75) ที่ท่านได้อธิบายเรื่อง นรกสวรรค์ ตามหนังสือหัวใจของธรรมะ ชุดลอยประทุม มหาวิทยาลัยต่อหางสุนัข มีย่อความว่า ในภาษาคน นรก หมายถึง ดินแดนที่เต็มไปด้วยการทนทรมานเจ็บปวดอย่างยิ่งในรูปแบบที่ต่างกัน เกิดหลังความตาย คนตายแล้วเข้าไปสู่ที่แห่งหนึ่ง อยู่ใต้ดินลงไปจากเขาหิมาลัยจะเริ่มจากเมืองบาดาล เมืองนรก พญานาค อสูร เป็นชั้น ๆ หลายขุม จากขุมที่ร้ายกาจลงไปถึงขุมที่ร้ายกาจที่สุดที่ทรมานอย่างยิ่ง เรียกว่าชั้นอเวจี แปลว่าไม่มีเปลวไฟมันร้อนที่สุด โยนลงไปในไฟนั้น คือตกนรกอเวจี เป็นวัตถุ หรือร่างกายที่ถูกทรมานจนตายลงไป แล้วไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน เช่น วัว ควาย เปรต ที่ทรมานด้วยความหิว ผอมโซ ปากเท่ารูเข็ม ท้องเท่าภูเขา และอสูรกาย ก็คือผีชนิดหนึ่งไม่แสดงตัวเพราะมีความขลาด นรกในภาษาธรรม คือความร้อนใจ สัตว์เดรัจฉานคือความโง่ เปรตคือความหิว อสูรกายคือความกลัว เมื่อใดเราร้อนใจก็เป็นสัตว์นรก เมื่อใดเราโง่ก็เป็นสัตว์เดรัจฉาน เมื่อใดเราหิวด้วยกิเลสเราก็เป็นเปรต เมื่อใดเราความกลัวอย่างไม่มีเหตุผลเราก็เป็นอสูรกายในร่างมนุษย์นี้ บางทีเราก็หิวกระหายด้วยความอยากด้วยกิเลส บางทีก็กลัวอย่างไม่มีเหตุผล นรกสวรรค์ภาษาธรรมเป็นสันทิฏฐิโกฯ เป็นวิทยาศาสตร์ทางฝ่ายนามธรรมอย่างยิ่ง เห็นชัดว่าเมื่อสัมผัสทางอายตนะ เกิดความรู้สึกนึกคิดอย่างไรมันเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ถ้าจะสอนพุทธศาสนาให้เป็นวิทยาศาสตร์ คือ ตา กระทบรูป เกิดจักษุวิญญาณ สามประการร่วมกันเรียกว่าผัสสะ ผัสสะให้เกิดเวทนา เวทนาให้เกิดตัณหา ตัณหาให้เกิดอุปทาน เกิดภพ เกิดชาติ เกิดทุกข์ มองดูตามความรู้สึกที่มันเกิดขึ้นเป็นลำดับอยู่ในจิตใจของเรา พระพุทธองค์ทรงกล่าวว่า “ถ้าท่านต้องการสวรรค์ที่เป็นที่พอใจของท่าน ท่านต้องปฏิบัติอย่างนี้จึงจะไปสวรรค์ เช่นปฏิบัติกุศลธรรมบท 10 ก็ไปสวรรค์” ดูอย่างเดี๋ยวนี้คนไปหลงใหลในความสุขด้วยอำนาจของกิเลส บูชาเงินจะช่วยให้เกิดสุข ดูให้ดีอย่าประมาทถ้าคนไม่รู้ธรรมะแล้วเงินนั้นจะช่วยให้เกิดทุกข์ วิตก กังวล หวงห่วง หาเงินก็ต้องทำงานด้วยธรรมะนั้นมันเยือกเย็น ทำงานด้วยกิเลสตัณหานั้นมันเร่าร้อนเหมือนไฟเผาหัวใจ เหมือนกับพระพุทธเจ้าตรัสว่า “ถ้าเป็นอยู่กันอย่างถูกต้องแล้ว โลกไม่ว่างพระอรหันต์” ภาวะถูกต้องคือเรื่องอริยมรรคมีองค์ 8 “สมถะและวิปัสสนา จะแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง” สมถะคือจิตสงบ วิปัสสนาคือเห็นแจ้ง เปรียบอุปมาว่า ศีลเหยียบยักษ์ไว้ สมถะจับหัวไว้ให้อยู่ในอำนาจ วิปัสสนาก็ตัดคอคือตัดด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา

หัวข้อที่ 4 ขอบเขตอิทธิพลของไตรภูมิฯ ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตุความย่อว่า ไตรภูมิฯ ไม่ใช่ต้นกระแส แค่มาเติมกระแส เรื่องนรกสวรรค์ในสมัยสุโขทัยอาจเป็นกระแสสังคมนิยม พระยาลิไทท่านทรงเติมกระแสนั้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น สังเกตุจากทรงแสดงแนวพระราชดำริและจุดเน้น เช่น การเทศน์มหาชาติก็มีการเทศน์ในสมัยสุโขทัยแล้ว โดยปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีในศิลาจารึกหลักที่ 3 คือ จารึกนครชุมเมื่อ พ.ศ. 1900 ในรัชกาลของพญาลิไท ความว่า “ธรรมเทศนาอันเป็นต้นเหตุว่าพระมหาชาติหาคนเกิดแลได้ไม่เลย” แม้พระราช

ปุจฉาในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีเนื้อเรื่องคล้ายกับไตรภูมิฯ อาจไม่ใช่อิทธิพลโดยตรงแต่เป็นความเชื่อที่แพร่หลายในสังคมยุคนั้น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดหรือเสริมกระแสนั้น แล้วผู้เขียนยกเรื่องสุโขทัยก้าวมาถึงไตรภูมิฯ อยุธยาเติมต่อไปยันพระมาลัย โดยตั้งข้อสังเกตุว่าวรรณคดีที่นิยมในสมัยอยุธยาเรื่องพระมาลัย ที่เน้นบาปบุญคุณโทษนรกสวรรค์ ตลอดถึงการไปพบพระศรีอาริย์ ได้มุ่งเน้นให้ละชั่วทำดีอันเป็นเหตุแห่งผลของกรรม แต่ก็ต้องตั้งอยู่ในหลักโยนิโสมนสิการเพราะอาจเฉไปยอมรับสภาพปัจจุบันโดยอ้างกรรมเก่าได้ ซึ่งมีแนวทางให้เฉได้มากเพราะเริ่มเรื่องจากสภาพที่เป็นผล ท่านชี้ให้เห็นว่าในสมัยสุโขทัยใช้หลักปกครองเมตตา อยุธยาใช้หลักเหไปทางหลักพราหมณ์ ซึ่งไตรภูมิฯ ให้คติธรรมของชนชั้นปกครองให้ปกครองโดยธรรม ผู้ใดกระทำการร้ายด้วยเหตุใดก็ดีไม่ควรฆ่าให้ตาย ควรสั่งสอนโดยธรรมมีคติการให้อภัย ต่อมาในยุคสมัยอยุธยาคตินี้คงเปลี่ยนไปเพราะรับคติพราหมณ์ที่มีระบบลงโทษรุนแรงมา อย่างคัมภีร์มนูธรรมศาสตร์ซึ่งเป็นหลักกฎหมายฮินดูที่กำหนดโทษในวรรณะสี่ของพราหมณ์นั้นมีหลักการลงโทษอย่างรุนแรง ซึ่งจะเห็นได้ว่าสมัยหลังเมืองไทยใช้ระบบการปกครองที่มีการลงโทษรุนแรงเป็นไปได้ว่าคตินี้มาจากสายฮินดู ฉะนั้นต้องแยกให้ชัดเจนว่าอิทธิพลพุทธศาสนาส่วนไหนที่เข้ามาในสังคมไทย และส่วนไหนมีคติอื่นเข้ามาแปลกปนครอบงำ โดยท่านได้จำแนกประเด็นกระแสแนวคิดความเชื่อที่เกี่ยวกับอิทธิพลของไตรภูมิฯ ว่าได้แก่ 1) หลักศีลธรรมของคนทั่วไป เรื่องนรกสวรรค์ กรรมดีกรรมชั่วที่ส่งผลให้ไปเกิดในนรกสวรรค์ชั้นต่างๆ มีคติธรรมและแสดงธรรมะของนักปกครอง วิธีประพฤติปฏิบัติตนของนักปกครอง 2) คติการรู้เท่าทันสภาวธรรมตามความเป็นจริงคืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยเน้นเรื่องอนิจจังว่าสิ่งทั้งหลายล้วนไม่เที่ยงแม้แต่ความสุขในสวรรค์ชั้นฟ้า ให้ดำเนินปฏิบัติเพื่อเข้าถึงพระนิพพาน 3) มุ่งหวังการไปเกิดและพบพระศรีอาริย์หากยังเวียนว่ายอยู่ในไตรภูมิ และเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน ดังนั้นคติทั้งหมดในไตรภูมิฯ ไม่ใช่ตัวต้นกำเนิดแต่มาเสริมความเชื่อที่แพร่หลายอยู่แล้วในสังคมไทยนั่นเอง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 33–38) มีความสอดคล้องกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) (2523: 16-23, 129–47) ที่ท่านได้อธิบายเรื่อง หัวใจธรรมะ ตามหนังสือหัวใจของธรรมะ ชุดลอยประทุม มีย่อความว่า นรกสวรรค์มีทั้งภาษาคนและภาษาธรรม ในภาษาคนเป็นเรื่องโลกทางวัตถุ ต้อง อาศัยความเชื่อที่ว่านรกอยู่ใต้ดินสวรรค์อยู่บนดิน เพราะเป็นเรื่องหลังความตาย ควบคุมไม่ได้ เป็นเรื่องยึดเหนี่ยวมนุษย์ไว้ในศีลธรรมเพื่อสันติสุข หลักพื้นฐานของหัวใจธรรมะ คือหลักที่ปฏิบัติแล้วดับทุกข์ได้จริง และหัวใจธรรมะ คือ “อย่าทำชั่ว” ส่วนในเรื่องปาฏิหาริย์ก็เป็นเรื่องเติมมาทีหลังเพราะความหวังดีให้พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลพิเศษเมื่อมันไม่ใช่เรื่องของคนธรรมดามันไม่เป็นประโยชน์เป็นเรื่องที่ปิดบังหัวใจของธรรมะ โดยเฉพาะเรื่องดับทุกข์ เช่นเรื่อง “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” ถือว่าเป็นสูตรสำคัญที่สุดก็มีเรื่องของเทวดาแอบพ่วงเข้าไป กลายเป็นว่าเชื่อพระพุทธเจ้าเพราะเอาเทวดาเป็นนายประกันให้เชื่อ ความทุกข์หรือปัญหายุ่งยากมาจากสองสาเหตุคือ เหตุภายนอกจากธรรมชาติ จะมองไปที่ดินฟ้า อากาศ จากเรื่องที่แวดล้อมตัวเรา เรียกว่าสังคม จะมองที่ผู้มีอำนาจในโลกที่มีหน้าที่ปกครองจัดสรรอยู่ เหตุภายในจากทางกาย ทางจิต ทางวิญญาณ (สติปัญญา) มนุษย์ที่อยู่ด้วยกันแบ่งเป็นสองชนชั้น คือชนชั้นปกครองมีหน้าที่ปกครอง และชนชั้นที่ถูกปกครอง คือประชาชนสามัญทั่วไป ถ้าอยู่ในสมัยที่การปกครองมีอำนาจ อยู่ใต้อำนาจ ต้องปฏิบัติตัวให้กลมกลืนอย่าไปขวางอย่าฝืนระเบียบต้องทำตัวให้ดี อย่าให้ไปกระทบกระทั่งกับอำนาจโลกที่เป็นเหมือนเขี้ยวเล็บในโลก มนุษย์ที่ถูกปกครองด้วยกัน

ให้มีการช่วยเหลือในฐานะเพื่อนเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกัน ถ้าทำไม่ถูกต้องก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์มาจากภายนอก ส่วนเหตุภายในที่ให้เกิดทุกข์หรือปัญหาทางกาย คือขาดปรกติภาพ สุขภาพและสมรรถภาพในทางกาย ในทางจิตมันขาดปกติภาพไม่สมประกอบ แม้ปัญญาอ่อน และความบ้า ส่วนเรื่องทางวิญญาณ หรือทางสติปัญญา เมื่อสติปัญญาไม่พอมันเหมือนกับเป็นการนั่งบัลลังก์นั่งครองเมือง คืออวิชชา เป็นสิ่งที่น่ากลัวที่สุดยิ่งกว่าสิ่งใด โอกาสไหนอวิชชาขึ้นมาครอบครองมันมืดก็เป็นทุกข์ มันสกปรกเศร้าหมองไปตามแบบอวิชชา คือ เหตุจากภายใน ภายในอัตภาพล้วนแต่เป็นทุกข์ เวลาไหนสติปัญญาครอบครองอัตภาพมันก็ถูกต้องน่าชื่นใจ เป็นไปอย่างผาสุกสะอาดสว่างสงบไปตามเรื่องของสติปัญญาก็เป็นสุข มีเครื่องตัดต้นเหตุปัญหา คือ วิชชา หรือสัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความรู้แจ้งเห็นแจ้ง ก็คือความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของสิ่งทั้งปวง เรียกว่าไตรลักษณ์ พระพุทธองค์ทรงประสงค์ว่าให้เราช่วยกันให้ธรรมะยังอยู่ในโลก ให้เป็นประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งเทวดาและมนุษย์ เอาธรรมะมาประพฤติปฏิบัติให้เจริญอยู่ด้วยธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่ของมนุษย์

หัวข้อที่ 5 ข้อคิดและท่าทีที่ถูกต้องต่อไตรภูมิ ความย่อว่า อิทธิพลของไตรภูมิฯ มีประโยชน์ทั้งเป็นฐานทางศีลธรรมและการพัฒนาประเทศชาติ ส่วนหลักกรรมและคติการพ้นจากไตรภูมิ คือหลักการรู้เท่าทันคติที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งนักสังคมวิทยาและนักมนุษยวิทยามองว่าเป็นหลักการทำให้คนยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ซึ่งขัดขวางต่อการพัฒนาตนทำให้คนไม่ปรับปรุงแก้ไขตัวเอง ส่วนหลักกรรมก็ต้องแยกให้ออกระหว่างหลักของศาสนาพุทธและศาสนาอื่น ต้องเข้าใจชัดเจนถือว่าเป็นมิจฉาทิฐิอย่างหนึ่ง พระพุทธศาสนาสอนหลักกรรมเพื่อหักล้างเรื่องวรรณะ เพื่อให้คนรู้จักปรับปรุงตนเองจากเหตุปัจจัยแล้วพิจารณาแก้ไขปรับปรุงไม่ให้ยอมรับรักษาสภาพไม่ดีที่เป็นอยู่ไว้ รู้อนิจจังอย่างแท้ ไม่เรื่อยเฉื่อยอย่างไทย ไม่กระวนกระวายอย่างฝรั่ง หลักอนิจจังสอนให้รู้ว่าสิ่งทั้งหลายล้วนไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วดับไป คนไทยปลงได้ใจสบายมีความสุข แต่กลายเป็นการยอมรับสภาพไม่แก้ไขเพราะแยกไม่ออกระหว่างการยอมรับความเป็นจริงกับการยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ดังนั้นควรเลือกเอาส่วนดีมาปฏิบัติให้ถูกหลักอนิจจังและเรื่องกรรมมาสร้างความเจริญ ศาสนาพุทธสอนให้ยอมรับความจริงให้รู้ทันความไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นธรรมดา รู้จักปล่อยวาง มีความสุข ไม่เดือดร้อน ไม่มีความทุกข์มาก ความเจริญหรือความเสื่อมเกิดจากเหตุปัจจัย ซึ่งในพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์ปรับปรุงตัวเองได้ด้วยการกระทำของตน เราจะเป็นคนดีคนชั่วจะเสื่อมหรือเจริญก้าวหน้าก็อยู่ที่การกระทำของเรา แนวคำสอนทั้งหมดเกี่ยวกับกรรมและอนิจจังในไตรภูมิฯ เป็นฐานความคิดซึ่งมีประโยชน์สำหรับนักปฏิบัติที่มุ่งประโยชน์สุขของมนุษย์ และเป็นหลักธรรมสำคัญระดับแกนที่สัมพันธ์กับคำสอนแทบทุกอย่างในพุทธศาสนา หลักกรรมเป็นเรื่องของการกระทำที่สอนเพื่อมุ่งให้คนดำเนินชีวิตอยู่อย่างดีที่สุดในไตรภูมิ โดยมองให้ถึงเหตุปัจจัยเมื่อต้องการผลดี ส่วนหลักไตรลักษณ์เป็นเรื่องของปัญญาที่สอนให้คนหลุดพ้นได้จากไตรภูมิหรือพ้นจากกรรมแล้วจะพ้นจากไตรภูมิ วิเคราะห์หาเหตุปัจจัยจนถึงขั้นกรรมไม่เป็นกรรมต่อไป ไม่ประมาท รู้ทันความเปลี่ยนแปลงเพื่อเลือกทำเหตุปัจจัยซึ่งนำไปสู่ผลดีที่ต้องการ ข้อควรระวังในหลักกรรมเมื่อมองผิดไม่ครบถ้วนคือเน้นเรื่องอดีตด้านเดียวอาจไปเสริมทัศนคติแบบยอมจำนน หรือหวังอนาคตรอคอยการดลบันดาลของกรรมเก่า ส่วนไตรลักษณ์เมื่อมองผิดด้านเพียงถ้อยคำอาจเกิดฐานความคิดเป็นสภาพเลื่อนลอยขาดอำนาจในการกระทำกลายเป็นเสริมสร้างทัศนคติแบบยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ รอคอยโชคชะตาปล่อยชีวิตและกิจการล่องลอยไป ซึ่ง

ไม่ใช่ทัศนคติแบบพุทธ เมื่อมองถูกต้องหลักกรรมและหลักไตรลักษณ์ย่อมสัมพันธ์สอดคล้องกัน เสริมการอยู่ดีคือเป็นอยู่ด้วยปัญญากระทำการให้ตรงเหตุปัจจัย หากมองถูกยิ่งเสริมกันให้ได้ผลที่ดีเข้าถึงไตรภูมิที่แท้ เพื่อนำมาสร้างสรรค์สังคมไทยให้ได้จริง หากไตรภูมิฯ เป็นอุดมคติของสังคมไทยในอดีต แม้ผ่านมายาวนานก็ยังเหมาะสมอยู่ หากไม่เหมาะสมก็ควรมีอีกฉบับที่นำความคิดของคนร่วมสมัยในปัจจุบัน ส่วนเรื่องวิปัสสนาแล้วเห็นนรกสวรรค์ไม่ได้รับอิทธิพลจากไตรภูมิฯ หากแต่กล่าวถึงวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน แสดงขั้นตอนการบำเพ็ญวิปัสสนาการเห็นสภาวธรรมต่างๆ เห็นขันธ์ 5 เห็นชีวิตและโลกว่าล้วนเกิดจากปัจจัยปรุงแต่งไม่เที่ยงตามหลักไตรลักษณ์แล้วเกิดญาณรู้ความจริง วิปัสสนาเป็นเรื่องปัญญาที่รู้ทันความจริงของสิ่งทั้งหลาย แต่หากเห็นนรกสวรรค์ต้องเป็นสมถะ การเห็นนรกสวรรค์มีข้อพึงพิจารณา คือ 1) “นิมิต” เป็นเรื่องภาพและมโนภาพที่เกิดขึ้นในใจปรุงแต่ง คือจิตได้สะสมเรื่องราวฝังลึกอยู่ในใจ เวลาที่จิตเข้าถึงสภาวะสงบไม่มีอารมณ์อื่นภาพเหล่านั้นก็ปรากฏออกมา หรืออาจมีการจูงใจของผู้นำเข้าสมาธิก็เป็นการจูงจิตให้เห็นสิ่งนั้นได้ 2) ความสามารถและพลังสมาธิ คือเข้าถึงฌานอภิญญา เป็นสภาวะเข้า แต่ภาพนรกสวรรค์ต้องไม่ใช่อย่างที่คนทั่วไปคิด และไม่ใช่ภาพที่ใครจะบอกให้เห็นได้เป็นวิสัยตนเอง เรื่องวิปัสสนามีอิทธิพลต่อคนไทยและสังคมไทย แต่เป็นอิทธิพลความเข้าใจผิดเกี่ยวกับวิปัสสนา สุดท้ายท่านเสนอแนะว่าการที่จะทำให้ไตรภูมิก่อเกิดอิทธิพลในการสร้างสรรค์สังคมไทยอย่างแท้จริงไม่ควรจบแค่ไตรภูมิฯ แต่ให้เป็นสื่อเพื่อไปให้ถึงหลักไตรภูมิที่เป็นต้นทางทั้งสาระและคุณค่าอันพึงได้จากพระพุทธศาสนา ที่เป็นประโยชน์และความสุขแก่มวลประชาชน เพื่อเกื้อกูลชาวโลกให้ถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา อันเป็นวัตถุประสงค์แท้จริงของไตรภูมินั่นเอง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 39–47) มีความสอดคล้องกันกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) (2523: 16-23, 129–199) ที่ท่านได้อธิบายเรื่อง อะไร ๆ ก็เป็นเรื่องของจิต ตามหนังสือหัวใจของธรรมะ ชุดลอยประทุมมหาวิทยาลัยต่อหางสุนัข มีย่อความว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนไว้ว่า “ความยึดมั่นถือมั่นในเบญจขันธ์เป็นทุกข์” ความทุกข์มาจากความยึดถือเป็นของตน เป็นตัวตน เมื่อสัตว์ในกองทุกข์นั้นเริ่มระอาต่อความทุกข์ก็สนใจฟังเรื่องดับทุกข์ เข้าไปหาผู้รู้เพื่อฟังธรรม แล้วได้ยินได้ฟังเรื่องจตุราริยสัจจ์ก็เข้าใจง่ายกว่าสัตว์ที่ไม่มีความทุกข์เลย คนฟังธรรมมะเข้าใจเพราะชอบของหลอก อริยสัจจ์ไม่รู้เรื่องเพราะหลงอยู่ในกองทุกข์ยังไม่ถูกกัดถูกทรมานมากพอ อย่างยุคปัจจุบันนี้มีสิ่งหลอกลวงให้หลงในกองทุกข์มากก็ฟังเรื่องความทุกข์ไม่รู้เรื่องเดี๋ยวนี้มีแต่ลึกลงไปในความโง่ความหลงธรรมะจึงเข้ามาช่วยไม่ได้เพราะว่าเราชอบกันแต่เรื่องของหลอก เมื่อจิตเริ่มเข้าใจชีวิตเข้าใจความทุกข์เข้าใจสิ่งหลอกลวงในโลก ได้ยินได้ฟังมากขึ้น ค้นพบเรื่องดับทุกข์ ผู้ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ธรรมะที่ดับทุกข์ จิตก็เข้ามารู้จักพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มาฟังคำสั่งสอนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา เรื่องอัฏฐคิกมรรค แล้วปฏิบัติพิจารณาก็เกิดวิชชา เห็นว่าสิ่งเหล่านี้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดธัมมัฏฐิติญาณ และสัมมัฏฐิติญาณ ธัมมัฏฐิติญาณ คือญาณเห็นการตั้งอยู่ตามธรรมดาของธรรมทั้งปวง เห็นพระไตรลักษณ์ เริ่มเกลียดกิเลส เห็นโทษกิเลส เห็นโทษของตัวตน เห็นโทษของการเวียนว่ายในวัฏฏสงสาร ก็จะเลื่อนไปถึงนิพพานญาณ คือญาณที่เป็นไปเพื่อนิพพาน เช่น ทำให้เบื่อหน่ายโลกในสังขาร บรรลุมรรคผลนิพพาน คือเบื่อหน่ายคลายกำหนัดหลุดพ้นเป็นพระโสดาบันบ้าง พระสกิทาคามีบ้าง พระอนาคามีบ้าง เป็นพระอรหันต์บ้าง เป็นจิตที่ไม่มีกิเลส จิตลุถึงสังขาร เป็นจิตประภัสสรตลอดกาล กิเลสเกิดไม่ได้กลับมาเศร้า

หมองไม่ได้เป็นจิตที่ได้รับการพัฒนาขั้นสูง ไม่มีเรื่องอะไรนอกไปกว่าเรื่องของจิต ดับตัวตนเสีย ดับการเวียนว่ายเสีย เรียกว่าบรรลุอรหันต์ก็ได้ บรรลุนิพพานก็ได้

3. บทวิจารณ์

ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่า กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในปฏิจจสมุปบาทมี 3 วัฏฏะ หรือวังวน ได้แก่ กิเลส กรรม และวิบาก กิเลส ประกอบด้วยโลภ โกรธ หลง ส่วนกรรม คือการกระทำที่เกิดจากกิเลสมีเจตนาประกอบด้วยโทสะ โมหะ และเป็นเหตุแห่งผลวิบาก หรือผลกรรมชั่วกรรมดี อีกนัยหนึ่งหลักปฏิจจสมุปบาทเป็นเพียงกระบวนการทำกรรมและให้ผลกรรมที่เกิดจากการทำกรรม โดยกิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม ไปจนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ จุดหมายสูงสุดที่แท้จริงของพระพุทธศาสนาคือ นิพพาน หลักกรรมในคำสอนพระพุทธศาสนา คือให้เราทำกรรมดีให้เกิดผลดีตามเหตุปัจจัย ทุกคนเท่าเทียมกัน เมื่อประพฤติปฏิบัติดีได้ก็หลุดพ้นบรรลุธรรมได้ ไม่ใช่กรรมเก่าเพื่อให้ยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ เมื่อพิจารณาผู้เขียนวินิจฉัยว่าหลักปฏิจจสมุปบาทมีจุดต่างของไตรภูมิฯ คือเริ่มจากเรื่อง วิบาก แล้วสืบว่าผลนั้นเกิดจากกรรมอะไร และจุดร่วมแนวคิดในทัศนะผู้ศึกษาเมื่อพิจารณาหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติที่ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์และความดับทุกข์ ถูกต้องสอดคล้องกับท่านพระธรรมโกศาจารย์ที่ว่าในไตรภูมิฯ เอาทุกอย่างไปรวมไว้ที่เขาพระสุเมรุรวมถึงคติพราหมณ์ก็เอามารวมด้วย อย่าไปหลงผิดทางด้านคติความคิดความเชื่อในพระพุทธศาสนาถือว่าสวรรค์ไม่ว่าชั้นไหนล้วนไม่เที่ยง ไม่ได้อยู่นิรันดร ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏขึ้นอยู่กับกรรมที่ได้กระทำ มุ่งความสนใจเรื่องใกล้ตัวคือเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ในปัจจุบัน และในชาตินี้เป็นเรื่องที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ยิ่งกว่า ในความหมาย ธรรมะ ก็คือ ธรรมชาติ เป็นตัวเราและจิตใจของเรา โดยกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ในชีวิตเราเป็นตัวกำหนดว่าจะเจริญหรือเสื่อมนั้น จะขึ้นอยู่กับการกระทำของตัวเราและตัวเรามีหน้าที่ต้องทำให้ถูกตามกฎเกณฑ์ชีวิตนั้น เพื่อความเจริญในชีวิต จากนั้นตัวเราก็ได้รับผลที่เกิดจากหน้าที่ ถ้าทำถูกก็ได้รับผลเป็นสุข หลักพื้นฐานของหัวใจธรรมะคือ หลักที่ปฏิบัติแล้วดับทุกข์ได้จริง และหัวใจธรรมะ คือ “อย่าทำชั่ว” นรกสวรรค์ คืออารมณ์ความรู้สึกสุขหรือทุกข์ภายในจิตใจคนในปัจจุบันขณะ ตอนนี้เดี๋ยวนี้ โดยมีภูมิต่างๆ ที่เป็นระดับจิตตามลักษณะที่เกิดจากผลของกรรมหรือการกระทำนั่นเอง อันมีกิเลสเป็นต้นเหตุแห่งการกระทำดีชั่ว แล้วแสดงออกทางกาย วาจา ใจ เมื่อกระทำซ้ำๆ ก็เกิดเป็นความเคยชินจนเป็นสันดานของคนนั้น ในที่สุดก็กลายเป็นบุคลิกภาพและสันดานส่วนตัวของคนนั้นที่ส่งผลในระดับสังคม โดยผลที่จะได้รับจากการกระทำดีชั่วจะเป็นความสุขทุกข์ ความเจริญความเสื่อมแห่งตน ผู้อื่น และสังคม ก็ขึ้นอยู่กับการกระทำดีชั่วของคนนั้นนั่นเอง จุดหมายสูงสุดไม่ใช่อยู่ที่ยอดเขาสุเมรุ แต่อยู่เลยยอดเขาพระสุเมรุขึ้นไป ต้องให้หลุดจากภพภูมิทั้งหมด คือพ้นจากภพภูมิสวรรค์ เทพ พรหม ไปถึงโลกุตรภูมิ ข้ามพ้นจักรวาล หรือพ้นออกไปจากไตรภูมิ ดังนั้น ควรมุ่งไปให้พ้นไตรภูมิด้วยหลักอนิจจัง คือความไม่เที่ยงแท้ เกิดสังเวคะ ไม่ประมาท ไม่ลุ่มหลงมัวเมา แสวงหาสิ่งที่ดียิ่งกว่าก็คือพระนิพพาน นั่งเอง

4. จุดเด่นและสิ่งที่ผู้ศึกษาอยากจะนำเสนอ

จุดเด่นของหนังสือเล่มนี้: ผู้เขียนได้ตั้งชื่อเรื่องไว้น่าสนใจ ในส่วนเนื้อหาใช้ภาษาที่เรียบง่าย เรียบเรียงไปตามลำดับเหตุการณ์ ทำให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจได้ง่าย แสดงถึงอัจฉริยภาพในด้านความคิดที่รอบครอบ ละเอียด เฉียบคม สุขุมลุ่มลึก ผู้แต่งมีความสามารถแตกฉานในการจัดกระบวนการความคิดอย่างเป็นระบบ เนื้อหาสาระดีกระชับย่นย่อ มีประโยชน์ จึงเป็นหนังสือที่มีคุณค่าและต้องศึกษาเป็นอย่างยิง โดยเฉพาะพุทธบริษัทที่เป็นนักปกครอง นักบริหาร และนักวิชาการ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายคติพุทธศาสนาที่แท้จริง อันเป็นประโยชน์สูงสุดของมวลมนุษยชาติต่อไป

สิ่งที่ผู้ศึกษาอยากจะนำเสนอของหนังสือเล่มนี้: ชื่อหนังสือคือพัฒนาสังคมไทยด้วยความรู้ เข้าใจไตรภูมิฯ ผู้เขียนอธิบายและวิเคราะห์เนื้อหาได้อย่างแตกฉาน แต่ไม่มีการยกตัวอย่างเสนอแนะถึงวิธีการปฏิบัติที่ชัดเจนกับนักปกครอง ซึ่งเข้าใจว่าผู้เขียนอาจให้คติข้อคิดเนื้อหาในการวิเคราะห์ทั้งหมดนี้เพื่อให้นักวิชาการและนักปกครองนำไปขยายความในกระบวนการและวิธีดำเนินการให้สอดคล้องกับยุคสมัยในปัจจุบันก็เป็นได้

5. สรุป

ในทัศนะของผู้ศึกษาเห็นด้วยกับท่านพระธรรมโกศาจารย์พุทธทาสภิกขุที่ว่า ในภาษาคน ภูมิ หมายถึง ดินแดนที่อยู่ของสัตว์โลกและสิ่งมีชีวิตที่เป็นรูปธรรม ชั้นแห่งจิต ระดับจิตใจ หรือระดับชีวิตมี 4 ชั้น คือ 1) กามาวจรภูมิ ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม 2) รูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน 3) อรูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปหรือชั้นของพวกที่ได้อรูปฌาน 4) โลกุตรภูมิ ชั้นที่พ้นโลก หรือระดับพระอริยบุคคล ส่วนภาษาธรรม ภูมิ เป็นระดับของจิตใจ นรกสวรรค์เป็นผลของอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดจากการกระทำที่มีต่อจิตใจของคนนั้น เมื่อรู้สึกสุขในใจก็ คือ สวรรค์ และเมื่อมีทุกข์ร้อนในใจก็ คือ นรก แต่ต้องไม่ติดกับอารมณ์ความรู้สึกเพราะไม่เที่ยงแท้ถาวร เกิด-ดับ เป็นวงเวียน หากเราสามรถปล่อยวางกับอารมณ์นั้นได้ก็คือการปฏิบัติจิต ฝึกฝนจิตใจให้กระทำดีละชั่ว ให้ออกจากอารมณ์ความรู้สึกคือไม่ติดสุขติดทุกข์ให้ได้ เพราะสรรพสิ่งทั้งหลายล้วนไม่เที่ยงตามหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วแก้ไขปรับปรุงเพื่อยกระดับจิตของตน อีกนัย คือ การปฏิบัติตนเพื่อให้หลุดพ้นจากทุกสภาวะจิต คือ ทุกข์ทั้งปวง สุขทั้งปวง แล้วพิจารณาความไม่เที่ยง ดังนั้น ภูมิ 3 คือ อารมณ์ความรู้สึกในปัจจุบันขณะที่เกิดจากสภาวะปรุงแต่งอารมณ์แต่ละลักษณะ เมื่อมีสิ่งมากระทบอายตนะ 6 ในใจของคนมีได้ทั้งสุขและทุกข์ มีเกิด มีดับ เป็นธรรมดา เหมือนกับการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสิ่งในโลก และไม่มีที่สิ้นสุดในจิตใจคนหากไม่ปฏิบัติ โดยแบ่งเป็น 3 ระดับ ได้แก่ 1) อารมณ์ของจิตที่วนเวียนอยู่ในกามกิเลสทั้งปวง 2) อารมณ์ของจิตที่อยู่เหนือกามกิเลส เสมือนอยู่ในสวรรค์คือพรหมโลก 3) อารมณ์ของจิตที่บริสุทธิ์แต่ยังอยู่ในสวรรค์พรหมโลกอยู่ แต่เป้าหมายคติพุทธศาสนาที่แท้จริงคือต้องออกไปถึงสภาวะของจิตระดับในภูมิ 4 ที่เป็นโลกุตรภูมิ หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติอยู่เหนือกามกิเลสทั้งปวงย่อมสามารถออกจากระดับจิต 3 ระดับ ไปสู่ระดับจิตบรรลุถึงภูมิ 4 ได้ในชาตินี้ คือ ความไม่มีตัวกูของกู มีสภาพจิตใจที่เป็นสัตบุรุษที่อุทิศชีวิตทั้งหมดเพื่อเป็นประโยชน์ ช่วยเหลือปลดทุกข์ให้แก่มวลมนุษย์และสัตว์โลก

6. เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2558). *นรกสวรรค์ในพระไตรปิฎก.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.

_____. (2557). *พุทธธรรมฉบับขยาย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ท่านพุทธทาสภิกขุ. (2549). *คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา.

_____. (2549). *ชุดลอยประทุม.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา.

_____. (2528). *ชุดลอยประทุม คำบรรยาย หัวใจของธรรมะ.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา.

_____. (2523). *ชุดลอยประทุม คำบรรยายนรกกับสวรรค์ ในชุด มหาวิทยาลัยต่อหางสุนัข.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา.

_____. (2526). *ชุดลอยประทุม คำบรรยายชุดธรรมะเล่มน้อย.* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา.

_____. (2555). *พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ.* กรุงเทพมหานคร: สำนักงานส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมฯ.

ภาษาอังกฤษ

Buddhadasa Bhikkhu. (2549). *Complete Human Manual.* Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

Phra Phromkunaphon (P.A. Payutto). (2558). *Hell and Heaven in the Tripitaka*. Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

_____. (2557). *Expanded Edition of Buddhism.* Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

_____. (2549). *Loy Prathum Series.* Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

_____. (2528). *Loy Prathum Series, Lectures on the Heart of Dhamma*. Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

_____. (2523). *Loy Prathum Series*. *Lectures on Hell and Heaven in the Series of the University with the Dog's Tail*. Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

_____. (2526). *Loy Prathum Series. Lectures on the Small Dhamma Volume*. Bangkok: Dharma Sabha Buddhist Printing House.

_____. (2012). *Buddhism is the national religion.* Bangkok: Office of the Promotion of Morality and Ethics.